

egedie_388_25

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

TÉZISEI

EGEDI-KOVÁCS EMESE

L'ÉDITION CRITIQUE DU CODEX ATHON. IVIRON 463

(*BARLAAM ET JOASAPH, EDITIO PRINCEPS*)

BUDAPEST 2026

I. A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása

A kitűzött kutatási feladat célja az Athós-hegyi Ivion 463-as jelzetű, máig kiadatlan bizánci kétnyelvű (ógörög-ófrancia) kódex kritikai kiadásának (*editio princeps*) elkészítése és a kézirat átfogó elemzése volt. A XI. század végén Konstantinápolyban készült, gazdagon illusztrált kézirat főszövege a *Barlám és Jozafát* című regényes szentélet rövidített, ógörög nyelvű változata. Az igényes kivitelű miniatúrák mellett a kézirat legfőbb érdekessége, hogy a görög szöveg mellett – és körül – a margón (valamennyi ránk maradt 135 foliumon) napjainkig érdemben nem kutatott, ismeretlen és kiadatlan ófrancia fordítást tartalmaz. A kutatás a *Barlám*-regény görög nyelvű szöveghagyománya, és az ivioni kézirat történetének feltárása szempontjából (a kétnyelvű kézirat készítésének körülményei, megrendelő kérdése, datálás) jelentős eredményeket hozott. A kódex ófrancia szövegének helyreállítása ugyanakkor az ófrancia filológia tekintetében rendkívüli jelentőségű, ebből a korból ugyanis igen kevés eredeti írásos emlék maradt ránk.

Az Ivion 463-as jelzetű kézirat görög szövegének átírása több szempontból is fontos volt. Egyfelől a *Barlám*-regény ezen változata a korábbi kiadásokban szereplő szövegváltozatokhoz képest számos eltérő olvasatot tartalmaz, ami nem csupán a kézirati hagyomány hiányzó láncszemeire világított rá, de a regényes szentélet szöveghagyományával kapcsolatos ismereteket is teljesebbé tette. Mindemelllett a kézirat görög szövegének átírása a lapszálon szereplő ismeretlen ófrancia fordítás szempontjából is elengedhetetlen volt, hiszen az erősen töredékes ófrancia szöveg helyreállítása csakis a görög főszöveg pontos ismeretében volt lehetséges. Az átírás és a két változat összevetése során olyan filológiai jelenségek mutatkoztak meg, amelyek egészen új megvilágításba helyezték a kétnyelvű kézirat készítésének lehetséges körülményeit, valamint a francia kézírás keletkezését.

Bár Paul Meyer 1866. évi tanulmányában felhívta a figyelmet az ivioni kézirat margóján szereplő ófrancia fordításra, a szakirodalom mindmáig kevés figyelmet szentelt a szövegnek. Az egyedülálló nyelvemléket övező korábbi „érdektelenségnek” több oka is lehetett: egyrészt a kódex, amelyet az Athós-hegyi Ivion kolostorban őriznek, a kutatók számára nehezen hozzáférhető, másrészt Meyer beszámolója alapján úgy tűnhetett, a kézirat csupán néhány jelentéktelen, többnyire kiolvashatatlan ófrancia töredéket tartalmaz. A szöveg-corpus azonban – pusztán terjedelme miatt is – a korábban véltnél jóval jelentősebb: a kézirat minden egyes lapjának margóját ófrancia szöveg, a fordítás tölti ki. Mindemelllett az ófrancia nyelvemlék értékét minden bizonnyal az is viszonylagossá tette, hogy a máig megkérdőjelezhetetlen tekintélyű, kiváló tudós a szöveget a XIII. század legelejére datálta. A kutatás során általam feltárt paleográfiai, kodikológiai, filológiai, nyelvészeti és ikonográfiai jelenségek azonban arra engednek következtetni, hogy a margón szereplő ófrancia fordítás a görög kézirat készítésével egyidőben vagy nem sokkal azután keletkezett.

II. Az elvégzett kutatás és feldolgozás módszerei, a források feltárása

A kutatás során a kódex ógörög főszövegének teljes átírását elvégeztem. Az átírt szöveget kollacionáltam a Robert Volk féle kiadásban szereplő kéziratok, valamint két további, Volk által nem idézett kódex olvasataival (vat. gr. 2087; vat. gr. 2115). Ezzel párhuzamosan elkészítettem az ófrancia töredékek átírását, valamint a hiányos részeket a görög főszöveg alapján igyekeztem a lehető legteljesebben helyreállítani. Az ivironi kódex lapszélein szereplő ófrancia szöveg átírása jelentős mennyiségű, új szövegtöredéket eredményezett, ami a *Barlám és Jozafát* regény más ismert ófrancia változatától filológiai szempontból teljes mértékben eltér: míg azok jellemzően latin fordítások adaptációi, az ivironi változat közvetlenül a görög szöveg alapján készült pontos fordítás. Az ófrancia szöveg jóllehet erősen töredékes a kódex görög főszövegének segítségével több-kevesebb pontossággal helyreállítható volt.

Noha a kéziratban dátum nem szerepel, és további korabeli írásos források sem állnak rendelkezésünkre, amelyek pontosabb adatokkal szolgálhatnának a kódex létrejöttével és a lapszálon szereplő ófrancia kézírás készítésének körülményeivel kapcsolatban, a kézirat átfogó elemzése révén számtalan értékes új adatot sikerült kinyernem a különféle tudományterületek módszereinek együttes alkalmazásával (filológia, nyelvészet, dialektológia, lexikográfia, paleográfia, kodikológia, ikonográfia). A kézirat komplex elemzése a korábbi feltételezésekhez képest egészen új távlatokat nyitott a kutatásban mind az ófrancia szöveg datálásával, mind a kétnyelvű kézirat megrendelésének történeti kontextusával kapcsolatban.

Az ivironi kódex görög főszövegének átírása és kollacionálása során megfigyelt filológiai jelenségeket, valamint a szöveg egyedi olvasatait összevettem az ófrancia fordításban szereplő szöveghelyekkel. Mindezek alapján érdekes összefüggések mutatkoztak meg elsősorban a fordítás készítésének körülményeivel kapcsolatban. A kódex valamennyi eltérő olvasatának vizsgálata alapján a következő megállapításokat tettem, amelyek korábbi feltevéseimet tényszerűen megerősítették: 1. A szakirodalomban korábban elfogadott álláspont, miszerint a francia fordító közvetlenül az ivironi kódex szövegét fordította, egészen biztosan téves. Ha a fordító csupán ennek a kéziratnak a szövegét látta volna, nem tudta volna javítani a görög írnok másolási hibáit. Egyértelműen erre utalnak azok a szöveghelyek, ahol az ófrancia fordításban olyan szavak is szerepelnek, amelyek a görög szövegből tévesen kimaradtak. 2. Ugyanakkor, mivel az ivironi kódex egyedi, más kéziratban nem szereplő olvasatai kivétel nélkül megjelennek az ófrancia szövegben, egyértelmű, hogy a fordításhoz felhasznált „munkapéldány” egy, az ivironi kézirrattal szoros rokonságban álló, annak szövegével nagyrészt egyező változat volt. Feltételezésem szerint létezett egy mára elveszett, közös forrás-szöveg, másolói példány, amelyet mind a görög írnok, mind a francia fordító használhatott. A francia fordító a görög másolótól is használt munkapéldányhoz azonban csak úgy férhetett hozzá, és csak úgy másolhatta be a közös forrás-szöveg alapján készült fordítását az ivironi kódexbe, ha a két kézirat – a másolói példány és az ivironi kódex – a fordítás készítésének idejében még egy helyen voltak (az Athós-hegyen őrzött kézirat eredetileg minden valószínűség szerint Konstantinápolyban készült).

A kutatás során a kéziratban szereplő *Barlám*-regény egyéb érdekes szöveghelyeit is vizsgáltam, amelyek mára elveszett, késő antik illetve bizánci művekre utalnak, azokból idéznek. Vizsgáltam egyfelől a regény 26-27. fejezetében olvasható epizódot (Nachór beszéde),

amely nem más, mint Aristeidés XIX. századig eltűntnek hitt *Apológiájának* átírata, valamint egy további érdekes „áthallást”: az említett jelenet kapcsán egy másik, szintén elveszett bizánci műre is utalást találtam (Theodóros Graptos: *Κυνόλοκος*), ami szintén értékes adatokkal szolgált az ivironi kézirat ismeretlen fordítójának társadalmi, kulturális hovatartozásával, valamint a fordítás történeti és társadalmi összefüggéseivel kapcsolatban. A kutatás során vizsgáltam továbbá a kódex ófrancia fordításában szereplő tulajdonneveket is, azok írásmódját összehasonlítottam a *Barlám*-regény más, ógörög, latin és ófrancia változataiban szereplő alakjaival. A tulajdonnevek rendszerezése során egyértelművé vált, hogy míg a korban minden biztonnal ismert neveket a fordító igyekezett az eredeti formájukban vagy a korban már rögzült „franciásított” alakban megőrizni (bibliai nevek, mitológiai nevek) addig egy-egy kevésbé ismert nevet játékos formában módosított. Középkori szövegek esetében a hely-, és személynevek vizsgálata kiemelt figyelmet érdemel, hiszen sok esetben egyéb írásos vagy tárgyi „bizonyítékok” híján kizárólagos adathordozók lehetnek a korabeli kulturális és társadalmi viszonyokra vonatkozóan. A népnyelvi fordítások és adaptációk szerzői gyakran igazították saját kulturális közegükhöz az eredeti formájukban számukra aligha érthető neveket, vagy formálták át azokat beszélőnévvé. A *Barlám*-regény ivironi változatában szereplő személynevek között is találunk néhány szokatlannak tűnő alakot. A görögben is szokatlan, *hapax*nak számító *Arachis* (Ἀραχίς) nevet a fordító valószínűleg szándékosan igazította egy, az asztronómiában jártas, a korban jól ismert személy nevéhez: az ófrancia *Arachel* névváltozat a toledói asztronómus, asztrológus, matematikus Abū Ishāq Ibrāhīm al-Zarqālī személyére utalhat, akit Európában nevének latin változatai szerint tartottak számon (sp.: *Azarquiel*, fr.: *Azarchel*, ang: *Arzachel*). Emellett a szinte kifogástalan fordításban épp egy viszonylag közönséges görög szó szerepel tévesen tulajdonnévként értelmezve: a fordító az ἀμέλει (‘valójában’) görög határozót több helyen is a történet egyik (általa kitalált) szereplőjének nevéként (*Amelei / Amelis*) tünteti fel, ami dél-itáliai normann kötődést sejtet: noha *Amelei (/Amelis)* férfinévről nincs tudomásunk, a kortárs görög-latin okleveleken szerepel egy bizonyos *Amelinus Gastinellus* nevű dél-itáliai normann földesúr.

A kutatás során a kódex különféle rétegeinek (görög szöveg, miniatúrák, ófrancia fordítás, arany majuszkulák stb.) összefüggéseit, azok készítésének körülményeit is igyekeztem tovább árnyalni, mindezt ismét újabb megközelítésből, korábban nem vizsgált szempontok bevonásával. Noha korábban már jeleztem, hogy az ófrancia változatban – a görögtől eltérően – piros tintával kiemelt mondatok is szerepelnek, amelyek feltételezhetően képcímek lehetnek, a kutatás ezen szakaszában a képcímeknek csupán töredékét sikerült helyreállítanom, mivel a barna tintával írott ófrancia szövegben itt-ott felbukkanó rubrikák kizárólag azon a néhány színes fényképen látszottak, amelyeket a miniatúrákról egy kiállításvezető számára készítettek. A kutatás későbbi szakaszában – a kódexről készült színes fényképsorozatnak köszönhetően, amelyet az Ivron kolostor szerzetesei juttattak el számomra –, a kéziratban szereplő összes ófrancia címsort sikerült feltárnom és több-kevesebb teljességgel rekonstruálnom. Az ófrancia címsor-töredékek helyreállítása a főszöveg rekonstruálásánál is nehezebbnek bizonyult, hiszen ezekhez semmilyen szöveges támpont nem állt rendelkezésre, a mondatok ugyanis nem szerepelnek az ivironi kódex görög főszövegében. Az ófrancia fordítás teljes átírása után azonban egyértelművé vált, hogy a szöveg szinte minden olyan pontján szerepel címsor, ahol a görög eredetiben illusztráció szakítja meg a regény szövegét. A képcímek és miniatúrák elemzése hasonló eredményre vezetett, mint a görög és ófrancia szövegváltozat filológiai

vizsgálata. Az elemzés során feltárt jelenségek szintén arra engedtek következtetni, hogy a görög írnok és a francia fordító közös példánnyal dolgozhatott, és ebben a kéziratban képek is szerepelhettek, a képekhez kötődően pedig akár görög nyelvű címsorok is. Valószínűsíthető, hogy az ófrancia nyelvű képcímek beillesztése nem a fordító „újítása” volt. Az ismeretlen szerző, akárcsak a regény szövegét, a címsorokat is adott görög mintaszöveg alapján fordíthatta. A töredékes címsorok helyreállításához további támpontként szolgáltak más fennmaradt *Barlám*-kéziratokban szereplő címfeliratok, amelyek számos esetben érdekes párhuzamot mutattak a francia képcímekkel. Az ivironi kódex miniatúráinak tanulmányozását további két illusztrált *Barlám*-kézirat képei is segítették: egyfelől a BnF gr. 1128 kéziratban szereplő képsorozat, másfelől a King’s College 45 kódex margójára utólag bemásolt rajzok, amelyek az ivironi kézirat illusztrációival szoros egyezést mutatnak. Ez utóbbi kézirat segítségével, olyan miniatúrák tartalmával kapcsolatban is értékes ismeretekhez jutottam, amelyek az ivironi kódex mára elveszett foliumain szerepelhettek.

Dolgozatomban az ófrancia szöveget nyelvi, írásmódbeli és dialektális szempontból is vizsgáltam, és érdekes nyelvészeti és lexikai elemeket sikerült kimutatnom. Egyfelől a dialektális jegyek arra engedtek következtetni, hogy a francia fordító/másoló normann származású lehetett. Ugyanakkor egyes nyelvi jelenségek (*hapaxok*) alapján feltételezhető, hogy az illető dél-itáliai/szicíliai normann lehetett. Emellett a szövegben sikerült kimutatnom egy olyan ritka, archaikusnak számító igealakot is (latin *praeteritum perfectum* maradvány), amely nyelvtörténeti szempontból kiemelt jelentőségű: a francia nyelvtörténeti kézikönyvek az ilyen, csekély számban és csak a legrégebbi ófrancia szövegekben előforduló igealakokat egyenként tartják számon.

Kutatásaim során mindezek mellett a kéziratot ikonográfiai szempontból is vizsgáltam. A kódex egyes miniatúráin korabeli ismert személyek portréit sikerült azonosítanom (Michaél Dukas, Kónstantinos Dukas, korabeli magas rangú udvari tisztségviselők). Az ikonográfiai elemzések során érdekes összefüggés mutatkozott meg a két nyelvű kézirat megrendelésének körülményeire vonatkozóan, amely egyfelől a kódex pontosabb datálását tette lehetővé (1074/1078), másfelől a Magyar Szent Korona alsó részének, az úgynevezett *Corona Graeca* eredetének összefüggésében is új adatokkal szolgált. Feltételezésem szerint az Ivron 463-as kézirat és a *Corona Graeca* megrendelése egyazon történeti kontextushoz köthető: egy XI. századi bizánci-normann házassági tervezethez (1074-ben Michaél Dukas császár újszülött fiát, Kónstantinos Dukast eljegyezték Guiscard Róbert Olympias nevű lányával), amely az előkészületek idején még nagy jelentőségűnek tűnhetett, nem sokkal később azonban a politikai helyzet gyors változása miatt okafogyottá vált, és teljességgel feledésbe merült. Feltételezésem szerint a kéziratot Michaél Dukas császár eredetileg újszülött fia, Kónstantinos részére rendelhette meg, majd néhány hónappal később, miután a gyermeket eljegyezték a dél-itáliai normann uralkodó, Guiscard Róbert lányával, Olympias-szal, a megrendelés módosulhatott: ekkor kerülhetett a kódex lapszéleire a görög szöveg teljes ófrancia fordítása. A császári megrendelésre készült díszes, gazdagon illusztrált, arannyal díszített, két nyelvű luxus kéziratot jegyajándéknak szánhatták az „ifjú” (valójában még kisdéd) pár számára.

III. Az új tudományos eredmények tételes összefoglalása

A kutatás során a kódexben található mindkét (ógörög és ófrancia) szöveget átírtam, jegyzetekkel láttam el, és publikálásra előkészítettem, valamint a kritikai kiadáshoz francia nyelvű bevezető tanulmányt írtam, amely a kézirattal és a benne szereplő ógörög és ófrancia szövegekkel kapcsolatos legfontosabb kérdéseket tárgyalja. A kézirat görög szövegének átírása, kollacionálása és filológiai vizsgálata során a *Barlám*-regény görög nyelvű szöveg- és kézirati hagyományára vonatkozó ismereteket sikerült tovább bővítenem. A korábban ismeretlen, jelentős terjedelmű ófrancia szöveg helyreállítása, valamint a szövegben rekonstruált nyelvészeti és lexikai elemek (a regisztrált ófrancia nyelv szempontjából *hapax*-nak számító szóalakok, archaikus igealak) kimutatása révén jelentős új eredményekkel járulhattam hozzá az ófrancia filológiai kutatásokhoz. A kézirat görög és ófrancia szövegének filológiai vizsgálata során érdekes utalást sikerült kimutatnom egy mára elveszett korabeli bizánci műre (Theodóros Graptos *Κυνόλοκος*). A kézirat komplex elemzése során olyan jellegzetességeket tártam fel, amelyek az ivironi kódex készítésének körülményeivel és datálásával kapcsolatban új eredményekhez vezettek. A kéziratot ikonográfiai szempontból is vizsgáltam, amelynek során Michaél Dukas császár arcképét sikerült azonosítanom a kézirat egyik miniatúráján, valamint két további képen valószínűsíthetően Kónstantinos herceg, és ismert korabeli udvari tisztségviselők alakját. A különféle tudományágak módszereinek alkalmazása révén feltárt kutatási eredményeknek köszönhetően hipotézist fogalmaztam meg a kézirat megrendelésének körülményeivel kapcsolatban, mely szerint a kéziratot Michaél Dukas császár újszülött fia, Kónstantinos herceg és normann jegyese, Olympias számára rendelte meg, amely elgondolás egyúttal a kódex pontosabb datálását is lehetővé tette (1074/1078), valamint a Magyar Szent Korona alsó részének, a *Corona Graeca* eredetének összefüggésében is új ismeretekkel szolgált.

IV. A doktori mű témaköréből készült saját publikációk jegyzéke

–, « La traduction française de la version grecque dite d’Ivion de *Barlaam et Joasaph*. À propos de l’édition critique en cours », In : L. Horváth (éd.), *Investigatio Fontium*, ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014, p. 83-94.

–, « Quelques remarques sur la langue de la traduction française dite d’Ivion de *Barlaam et Josaphat* (ms. Athon. Ivion 463) », In : E. Juhász (éd.), *Byzanz und das Abendland IV*, ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016, p. 135-141.

–, « A *Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (cod. athon. Ivion N°. 463) », In : T. Mészáros (éd.), *Klasszikus Ókor, Bizánc, Humanizmus. A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásaiból*, ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017, p. 159-162.

–, « Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc. Le manuscrit Athon. Ivion 463 », In : *Investigatio Fontium II.*, L. Horváth – E. Juhász (éds.), ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017, p. 89-164.

–, « A *Barlám és Jozafát* regény kétnyelvű változata. Az Ivion 463-as jelzetű (ógörög-ófrancia) kézirat », *Antik Tanulmányok*, 62 (2018), p. 55-80.

–, « Prolégomènes à l’édition critique de la version grecque du manuscrit d’Ivion de *Barlaam et Joasaph* (cod. athon. Ivion 463) », *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 55 (2018), p. 127-140.

–, « Prolegomena az Ivion 463-as jelzetű kézirat görög szövegének kritikai kiadásához », *Antik Tanulmányok*, 62 (2019), p. 85-95.

–, « Interpretatio byzantino-gallica (*Barlaam et Ioasaf*, cod. athon. Ivion 463) », *Antik Tanulmányok*, 63 (2019), p. 249-260.

–, « A *Barlám*-regény kódex-képei és címsorai (cod. athon. Ivion 463) », *Antik Tanulmányok*, 64 (2020), p. 203-226.

–, « Translation mistakes? (*Barlaam et Joasaf*, cod. athon. Ivion 463) », *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 57 (2020), p. 103-115.

–, « Az ivioni *Barlám*-kézirat megrendelőjének kérdéséhez (cod. athon. Ivion 463) », *Antik Tanulmányok*, 65 (2021), p. 65-75.

–, « The codex-images and captions of the *Barlaam*-romance (cod. athon. Ivion 463 [Lambros 4583]) », *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 58 (2021), p. 117-147.

–, « Aristeidés elveszett *Apológiájának* görög és ófrancia átirata az ivioni *Barlám*-kéziratban (cod. Athon. Ivion 463) », *Antik Tanulmányok*, 66 (2022/1), p. 113-125.

–, « Cadeau de fiançailles byzantin d'une princesse normande (cod. Iviron 463 [Lambros 4583]) », *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 62 (2022/1–3), p. 57-70.

–, « Le livre et la couronne. Un projet de mariage byzantin-normand et ses aspects hongrois (Cod. Athon. Iviron 463 [Lambros 4583], *corona graeca*) », *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, LX (2023), p. 127-157.

–, « Nachor the False Witness: The Greek Metaphrase of Aristides' Lost *Apology* in the Novel of *Barlaam and Josaphat* and Its Old French Version (Cod. Athon. Iviron 463) », In : *Evidence and Proof in Ancient Greece*, Ch. Carey – M. Edwards – B. Griffith-Williams (éds.), Cambridge Scholars Publishing, 2024, p. 277-292.